DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.46683>

Authenticity process is conducted by

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 30-09-2020
Kabul Tarihi: 06-01-2021
On-line Yayın: 25-02-2021

Article Type: Research article
Submitted: 30-09-2020
Accepted: 06-01-2021
Published Online: 25-02-2021

Atıf Bilgisi / Reference Information

Himmetoğlu, M. F. (2021). Eski Çağda Mezopotamya'dan Antik Yunan'a Salgın Tanrıları'nın Konumları ve Evrimleri. *Journal of History School*, 50, 286-301.

**ESKİ ÇAĞDA MEZOPOTAMYA'DAN ANTİK YUNAN'A SALGIN
TANRILARI'NIN KONUMLARI VE EVRİMLERİ**

Muhammed Fazıl HİMMETOĞLU¹

Öz

Modern insan için oldukça şaşırtıcı bir durum olsa da salgınlar tarihin her döneminde görülen sıradan olaylardır. Modern insan beklemediği Covid-19 salgınıyla sağlık ve ekonomik kaygıların yarıştığı bir süreçle karşı karşıya kalmıştır. Öyle görülüyor ki modern insan için ekonomik kaygılar sağlık sorunlarından daha ağır basmaktadır. Salgın hızla yayılsa da ticaret ve üretim döngüsünün normalleşmeye erken başladığına şahit olmaktayız. Eski çağda da insanlık salgınlar görmüştü. Bu durum onlar için de aynı mıydı? Eski çağ insanı yaşadığı her süreci tanrılara bağlamaktaydı. Eski çağ insanı yetkin tanrılarını panteonlarda önem sırasına göre yerleştirmişti. Bu çalışmada eski çağ inanç dünyasında salgın ve şifa tanrılarının bereket ve ekonomi tanrılarından bir adım geride olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Salgınlar, Nergal, Reşef, Apollo.

¹ Dr. Öğrt. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Osmaniye/Türkiye E-Posta: mfazil@osmaniye.edu.tr, Orcid: 0000-0002-1315-5736

The Positions and Evolutions of the Gods of the Epidemic in Ancient Time from Mesopotamia to Ancient Greece

Abstract

Although epidemics are quite a surprising situation for modern humans, they are ordinary events seen in every period of history. With this epidemic that modern people did not expect, they faced a process where health and economic concerns competed. It seems that economic concerns outweigh health problems from modern human. Although the epidemic spreads rapidly, we witness that the trade and production cycle begins to normalize early. Humanity had seen epidemics in ancient times, too. Was this condition same for them? Ancient time man ascribed to the gods every process he lived. Ancient time man placed his competent gods according to importance order in the pantheons. In this study, it is seen that the gods of epidemic and healing are one step behind the gods of fertility and economy in the belief world of ancient time.

Keywords: Epidemics, Nergal, Reşef, Apollo

GİRİŞ

Eski Çağda Ön Asya'da en eski tanrı isimleri Sümer kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu tanrılar egemen yüksek rütbeli tanrılardan başlayıp hiyerarşik bir biçimde güç ve yetkilerine göre sıralanmış görünmektedir. Bu hiyerarşik panteon yazının yaygınlaşması ve yerleşik medeniyetin ilerlemesi ile birlikte, Levant, Anadolu ve Eski Yunan'da da araştırmacıların karşısına çıkmaktadır. Bu panteonların dikkat çeken tarafı salgın ve şifa tanrılarının panteon zirvesinde yer almamalarıdır. Birincil tanrılar bereketi temsil eden Gök ve Hava tanrıları iken salgın ve şifacı tanrılar ikincil tanrılar olarak görülmektedir. Örnek olarak Sümer'de baş tanrı bir Gök tanrısı olan Anu'dur (Köroğlu, 2012, s.68). Anadolu'da baş tanrı Hava Tanrısı (Fırtına) olan Teşup (Luvice Tarhunza)'tur (Elliad, 2017, s.114). Yunan'da bilindiği üzere Zeus bir Fırtına tanrısı olarak en başta yer almaktadır. Roma'da ise Zeus'un karşılığı olarak elinde yıldırım tutan Jüpiter kendini göstermektedir (Hill, 1960, s.113). Bu tanrılar toprağa bereket veren doğanın canlılığını sağlayan dolayısıyla karın doyuran rızık ve keyif veren tanrılar olarak görülmektedir. Salgın, ölüm, şifacı ve yer altı tanrıları olan Nergal, (Mezopotamya-Anadolu), Reşef (Levant-Filistin-Anadolu-Kıbrıs), ve Apollon (Kıbrıs-Yunan-Roma) ise muktedir olsalar da yukarıda belirtildiği gibi ikincil bir sınıfa sahiptirler.

Konu eski dünyanın panteonu ile ilgili olduğu için kaynak taraması oldukça geniş tutulmaya çalışılmıştır. Coğrafyaların da farklı olması bu işlemi gerekli kılmıştır. En eski dönem olan Sümer ve Akad çağı için başvuru

kaynakların bazıları şunlardır: A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia Portrait of A Dead Civilization*, The University of Chicago Press, London 1977. Künyesi verilen bu kitap eski çağ araştırmaları için önemli bir kaynak niteliğindedir. Kitapta eski Sümer ve Akad toplumunun ölüm ile ilgili inanışları ve ölüm tanrı ve tanrıçaları hakkında bilgiler verilmektedir. M.Civil, Ignace J. Gelb, A. Leo Oppenheim, E.Reiner, *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*, Published By The Oriental Chicago Illinois U.S.A, 1977. Bu eser Sümer, Akad, Asur ve Babil gibi medeniyetlerin yazılı belgelerinde geçen kelime ve isimlerin sözlüğü konumunda olup oldukça hacimli bir başvuru kaynağıdır. Bu çalışmaların yanında Türkçe bir kaynak olarak Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları İstanbul 2012 künyeli kitap önemli bir eserdir. Bu eserde Mezopotamya medeniyetlerinin tarihi hülase edilirken din ve kültürleri üzerine önemli değerlendirmeler yapılmıştır.

Anadolu bahsinde Hitit ve Geç Hititlerle ilgili örnekler üzerinde durularak konu Anadolu için sınırlı bir hal almıştır. Bu bağlamda Anadolu bahsinde Trevor Bryce'nin kaleme aldığı, *Hititler-Anadolu Savaşçıları* adlı kitap *Kronik Yayınlarından* çıkmış olup Ülke Evrim Uysal tarafından çevrilmiştir. Kitabın Hatti'nin Kutsal Efendileri isimli bölüm çalışmamıza ışık tutan bilgiler sunmaktadır. M. L. Barré, *dLAMMA and Reşep at Ugarit: The Hittite Connection*, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 98, No. 4, 1978, s. 465-467 künyeli makalede Suriye (Levant) kökenli salgın tanrılarının Hitit panteonunda yer alıp almadığı ile ilgili bazı teoriler ortaya konmaktadır. Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, *Arkeoloji-Sanat Yayınları* künyeli eserde ise Hititler döneminde yaşanan salgın hakkında bilgiler verirken tanrıya yakaran kral hakkında önemli değerlendirmeler sunmaktadır. J. D. Hawkins, *Corpus Of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, Vol. I, *Inscriptions Of The Iron Age*, Part 1, Walter de Gruyter, Berlin, New York 2000 künyeli eser özellikle Geç Hititler Döneminden kalma Luwice, eserlerde Sami salgın ve şifa tanrısı Reşef hakkında kaynak değerindedir.

Ugarit coğrafyasında Reşef için önemli kaynaklardan biri Gregorio del Olmo Lete, *Incantations and Anti-Witchcraft Texts from Ugarit*, Vol. 4, Walter De Gruyter, Boston and Berlin, 2014 künyeli eserdir. Ebla için ise yine Reşef hakkında bilgiler veren kaynak eser, Volkert Haas, *Geschichte Der Hethitischen Religion*, E. J. Brill, Leiden New York 1994 künyeli kitaptır. Kıbrıs'taki salgın tanrıları için (Reşef-MKL) Maciej M. Münnich, *The God Resheph in The Ancient Near East*, Mohr Siebeck ve E. Power, *The Ancient Gods and Language of Cyprus Revealed By The Accadian Inscriptions of Amathus*, *Biblica*, Vol. 10, No. 2, 1929 künyeli çalışmalar makale için önemli kaynaklar arasındadır.

Özellikle ikinci çalışma bir makale olup Yunan panteonu ile ilgili bilgiler de vermektedir.

Yukarıda künyesi verilen bu kitap ve makaleler çalışmamızın yapılanmasında önemli bir yere sahip olduğu için giriş kısmında yer almıştır. Bu yayın ve eserlerin dışında daha birçok araştırma ve derleme yayın taranmış ve referans gösterilmiştir. Referans alınan yayınlar çalışmamızın kaynakça kısmında yer almaktadır.

SALGIN TANRILARININ PANTEONLARDAKİ YERLERİ

Gerek Mezopotamya'da gerekse eski Yunan'da panteon aslında büyük bir ailedir. Roma sosyal hukukuna benzer bir şekilde “*Pater Familias*” tipi bir hiyerarşi söz konusudur. En kuvvetli baba her şeyin üstündeki otoritedir. Onun mutlak egemenliğinden sonra diğer tanrıların konumları yerlerini almıştır. Tanrılar (o medeniyet için) aslında aynı ailenin fertleri olmalarına karşın savaşları, entrikaları, cinayetleri hatta enstest ilişkileri ile oldukça çalkantılı bir hayat sürmektedirler. Mezopotamya, Levant, Anadolu ve eski Yunan'da göksel tanrılar baba rolündeki tanrılardır. Onlar, gök, güneş ya da hava tanrılarıdır ve babalıklarından dolayı kesinlikle erkektirler. Baba tanrı bazı yerlerde güneş bazı yerlerde hava yani fırtına tanrısıdır. Bazı hallerde de birleşirler. Örneğin eski Mezopotamya'da baş tanrı Anu (Gök)ve sonrasında Şamaş (Gök) olurken fırtına tanrısı Adad ikinci planda yer almaktadır. Tabiat tanrısı Dumuzi (Temmuz) tıpkı doğa gibi ölüp dirilen bir tanrı olmakla birlikte büyük tanrının oğlu olup oldukça önemli bir statüye sahiptir. Fakat kesinlikle baş tanrı değildir. Görüldüğü üzere Mezopotamya'da Gök ve Güneş yani “sema” doğa olaylarının da tepesinde yer almaktadır. Buradan anlaşılacağı üzere doğa göğün egemenliği altındadır. Ölümcül salgınların efendisi ve şifacı kişiliği ile Nergal Mezopotamya'da dikkat çekmektedir. Oldukça güçlü olarak bilinen tanrının sembolleri arasında Mars (Esteve, 2017, s.4), geyik (bazen keçi) (Albrigh, 1926, s.181) gibi hem göksel hem de hayvani varlıklar mevcuttur. O yer altının egemen tanrısıdır. Bu nedenle ateşin de tanrısı olarak tapınım görmüştür (Leitz, 2019, s.4). Onun adı kil tabletlerde *Ner-unu-gal* olarak geçmekteyken yer altının efendisi olarak nitelendirilmiştir (Prince, 1907, s.169). O hastalıkların ve ölümlerin efendisidir. İnsanoğlu onu kızdırdığı için başına birçok bela ve musibet gelmektedir. Onun cezalandırmalarından kaçınmak isteyen insanlık ona dualar etmek, adına tapınaklar yapmak durumunda kalmıştır. Hem şedit hem de şifacı bir tanrı olduğu için gönlünün alınması gerekmektedir. Sümer'de Nergal ^d*GİR-UNUG-GAL* adıyla bilinmektedir (Burns, 1993, s.7). Veba olarak bilinen birçok salgın hastalık onun emri ile yayılmaktadır (Caesar, 2020, s.4). Eski çağlarda salgınların oldukça

çetin geçtiği göz önünde bulundurulursa, Nergal'in insanlar üzerindeki gücünü tahmin etmek zor değildir. Ne var ki bu kadar güçlü ve etkili olmasına karşın Nergal Mezopotamya panteonda başı çeken bir tanrı değildir. Onun ancak kendisi gibi hastalık ve ölümlle anılan Ereškigal ile evlendikten sonra panteona başa oynadığı düşünülmektedir (Esteve, 2017, s.4). Fakat şurası da unutulmamalıdır ki eski Mezopotamya'da özellikle Sümerliler zamanında şehirlerin baş tanrıları bulunmaktadır. Örneğin Uruk şehrinin baş tanrıları Lugal-banda ve Nergal'dir. Uruk'ta bu tanrılar birleşmiş gibidir (Prince, 1907, s.169). Tevrat'ta Kuta halkı olarak geçen bir ulusun Nergal için bir tapınak yaptığından bahsedilmektedir (Tevrat, II. Krallar, 17:30).

Nergal oldukça egemen bir tanrıdır. Sümer kanunlarının koruyucu tanrısıdır. Enlil ile Ninlil'in oğludur (Çınar, 2012, s.88). Fakat Mezopotamya'da Anu ve Enlil gibi kurucu tanrı değildir. Göksel bir tanrı olmayıp yer altının efendisidir.

Eski Çağda Mezopotamya'nın hemen batısındaki Levant bölgesinde de Nergal ve Reşef salgın, ölüm ve şifacı tanrı olarak tapınım görmekteydiler. Nergal ile ilgili gerekli malumat yukarıda verildiği için konuyu Reşef üzerinden açmak doğru olacaktır. Reşef asıl olarak bir Arami tanrısıdır. Bu nedenle Aramilerin yaşadığı Suriye çöllerinden Akdeniz kıyılarına kadar tapınım görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Fenikeliler üzerinden Mısır, Kıbrıs ve de İspanya'ya kadar yayılım göstermiştir. Aramilerin kuzeye olan göçleri neticesinde bu tanrının etkisi Anadolu'ya kadar gelmiştir. Özellikle Geç Hitit medeniyetlerinin kayıtlarında Reşef'in adının geçtiği Aramice, Luvice de Fenikece yazıtlar araştırmacıların karşısına çıkmaktadır. Onun adı semavi dinlere dahi girmiştir. Tevrat'ta Reşef kelimesi salgın yayan bir şeytan olarak geçmektedir:

“לְרִגְלֵי: רֶשֶׁף וַיֵּצֵא דָּבָר יָלֵךְ לְפָנָיו”²

“Yayıyor salgın hastalıklar önü sıra, ardı sıra da ölümcül hastalıklar”

יָלֵךְ (Reşef) Kelime olarak İbranice'de ateş, yanan kömür ve de alevli ok anlamlarına gelmektedir³. Bu bilgiyle bağlantılı olarak Reşef'in bazı metinlerde ok atan tanrı olarak bilinmesi önemli bir bilgidir.

3. [hm.-]-t.bʿl.h[z].ršp b[n]km. yr.klyth.wlbh

² Kırmızı olarak belirtilen kelime Reşef'tir. Tevrat, Habakkuk 3:3-5

³ <https://www.blueletterbible.org/lang/lexicon/lexicon.cfm?Strong's=H7565&t=KJV>, Erişim tarihi: 19.09.2020

4. [---][t?].pk.bq?r. tn.pk.bhllb. ktgwln.šntk

5. [pk?]wšptk.ltššy. hm.tgrm.lmt.brtk (KTU 1.82) (Lete, 2014, s.111)

“Okların efendisi Raşpu (Reşef) [vurur] onu kalbinden ve böbreklerinden vursun. Onun ağzı (avazı) aylarından ve dağlarından ve tepelerinden ağzı dudakları durmaksızın yankılsın”.

Tam olarak salgın tanrısına uygun sembolleri olan Reşef, salgınlarını ve şifasını çok hızlı bir şekilde yaymaktadır. Ona tapınım göstermek önemli bir eylem olmasının yanında gerek Aramilerin gerekse de Fenikelilerin baş tanrısı değildir. Arami ve Fenikelilerin baş tanrıları Baal'dir. Baal hem fırtına hem de güneş tanrısıdır. Çünkü bolluk ve bereket yağmurun ve güneşin hareketlerine bağlıdır. Bu nedenle Baal bu ikisini de kontrol ederek hayatın kaynağı konumundadır (Mweemba, 2010, s.131). Reşef'in Baal'den sonra gelen bir tanrı olduğu adının geçtiği Aramice, Fenikece ve Luvice metinlerden anlaşılabilmektedir. Örnek olarak Azatiwatas'ın Karatepe Açık Hava Müzesinde bulunan çift dilli kitabesinde Baal ve Reşef'in isimleri geçmektedir. Fakat Baal'in adı metnin en başında yer alırken Reşef'in ismi sonraki satırlarda yer almaktadır.

§ I (1) “'nk 'ztdw h-brk b 'l 'bd b 'l” (Hawkins, 2000, s.48)

“Ben ki Azatiwatas Baal'in kutsadığı ve Baal'in hizmetkârı”

§ XLI (6) “w-bny 'nk b- 'nr b 'l w-b 'br ršp šprm b-šb ' w-b-mn 'm w-

b-šbt n 'mt w-b-nht lb” (Hawkins, 2000, s.54)

“Ve Ben inşa ettim onu (Pahara şehri) Baal'in keçilerin efendisi

Reşef'in lütfuyla merkezinde, barış, bereket ve güzel bir hayatla”

Azatiwatas sözlerine Baal'e saygı ve hürmetle başlamaktadır. Hitabının ilerleyen bölümlerinde Reşef'e işaret etmektedir. Anlaşıldığına göre burada Reşef'e saygıdan önce Baal'e saygı söz konusudur. Buna benzer bir Ebla kaydında da Reşef ölüm tanrıları sıralanırken ikinci sırada “*dRa-sa-ap*” şeklinde yer almaktadır (Winter, 2002, s.209). Kenan'da da Reşef, El ve Asherah ailesinin bir ferdidir (Winter, 2002, s.211). Batı Sami inanç dünyasında Fırtına tanrıları olan Baal ve Hadad'dan bütün tanrılardan önce gelmektedir (Rendtorff, 1965, s.67) . Reşef de bu hiyerarşiye uygun olarak önemli bir tanrı olmasına rağmen daha ikincil bir özelliğe sahiptir.

Grek dünyasında savaş, ölüm ve yıkım tanrısı olarak bilinen tanrı Ares'tir (Esteve, 2017, s.30). Oldukça sevimsiz ve itici bir karaktere sahip olan Ares Zeus ve Hera'nın çocuğudur (Erhat, 2010, s.51). Salgın ve şifa ile ilgili tanrı ise Apollo'dur. Troya savaşında Yunan ordusuna veba salgınına gönderen tanrı Apollo'dur (Esteve, 2017, s.33). Apollo her ne kadar Yunan tanrısı olarak bilinse de onun Anadolu kökenli bir tanrı olduğu ile ilgili ciddi kanıtlar mevcuttur. Zira Troya savaşındaki hareket ve tavırları bu görüşü destekler mahiyettedir. Bu konuyla ilgili salgın tanrılarının evrimi başlığında malumat verilecektir. Apollo okçu tanrıdır. Bilgeliği ve şifacılığı ile meşhurdur. Sağlığında ölümünde kaynağı olarak görülmüştür. Zeus ile bir titan kızı olan Leto'nun çocuğu olan Apollo ahlaki duruşun da sembolü olmuştur (Erhat, 2010, s. 46,47). Onun bu duruşu tarih, edebiyat ve felsefe çevrelerince Dionysus'un karşısı olarak değerlendirilmiştir. Dionysus'un şiddet ve sapkınlık dolu uçarı tavrına karşı Apollo ve sonrasındaki adıyla Apollon erdemin sakinliğin temsili olarak durmaktadır (Girard, 2018, s.366). Fakat şiddet meselesinde Apollo'nun çok sakin tavırlı olmadığı fareler ve oklarla gönderdiği salgınlarla anlaşılmaktadır. Apollo cezalandırıcı ve şifacı bir tanrı olsa da bir güneş tanrısı değildir. Yunan panteonunda önemli bir yeri olsa da Zeus ailesinin bir ferdi olup ikiz kardeşi Artemis ile beraber hiyerarşik olarak büyük tanrının altında bulunmaktadır.

SALGIN TANRILARININ EVRİMİ

Eski Mezopotamya'dan Eski Yunan'a kadar olan coğrafyada salgın hadiselerinin tanrı kaynaklı olduğu inancının hâkim olduğu yukarıdaki bölümden anlaşılmaktadır. Politesit kültür dairesi içinde yer alan bu zaman ve coğrafyalarda salgın meselesinden sorumlu tanrıların birbirlerine olan benzerliği dikkat çekmektedir. Bu benzerliğin süreci ve perde arkası bu bölümde ele alınacaktır.

Yazılı kültürün başladığı Sümer havzasında salgın tanrısının bilinen en eski hali ile karşılaşılmaktadır. Sümer tanrı listesinde ^dGİR-UNUG-GAL olarak adı geçen tanrı bilinen en eski salgın tanrı Nergal'dir. ^dNerigal, ^dİr.ra.gal olarak da listelerde geçmektedir (Litke, 1998, s.60,61). Nergal zamanla Mars gezegeni ile anılmaya başlanmıştır. Tehlikeli bir tanrı olan Nergal'in sıfatı yakıcı ve kavurucu anlamına gelen *şarapu*,⁴dur (Grazia, 2009, s.176). Bu kelimenin diğer anlamları kızıl, alev rengidir⁴ (Brinkman, Civil, Ignace, Gelb, 1992, s.60). Tanrıların gök cisimleri ile olan ilişkisi başladığında Nergal'e Mars'ın yakıştırıldığı ortadadır. Diğer taraftan da Mars'a kızıl gezegen denmesinin

⁴ Ayrıca bu kelime zamanla Arapça'dan da Türkçeye giren fermante üzüm suyunun adı olan şarap kelimesine evrilmiştir. Bkz: Muhammed Fazıl Himmetoğlu, "Eski Çağda İki Müskirât: Bira ve Şarap", *Kebikeç Dergisi*, S. 49. s. 51-71.

oldukça erken tarihlere gittiği de görülmektedir. Bu durum gayet doğal görünmektedir. Gökyüzüne bakan eski çağ insanı kırmızı gezegeni doğadan öğrendiği “kırmızı tehlikelidir” önermesi ile değerlendirmiş ve en tehlikeli tanrının sembolü haline getirmiştir. Bazı araştırmacılar kayıtlara kara gezegen olarak geçmiş olan ^{MUL}GIG kelimesini Mars' atfetme tahmininde bulunsalar da ispat için geçerli bir argüman ileri sürememişlerdir (Kasak, Veedes, 2001, s.27).

Nergal salgın, ölüm tanrısı olduğu gibi savaş tanrısı olarak da tapınım görmüştür. Bu özelliği ile Ninurta'ya benzemektedir. Fakat Ninurta'nın gezegeni Satürn'dür (Kasak, Veedes, 2001, s.14). Nergal'ın aynı zamanda bir savaş tanrısı olması onun temsilleri arasına savaş aletlerinin girmesine neden olmuştur. İlk bölümde değinilmeyen Hitit dünyasına burada giriş yapılabilir. Çünkü Mezopotamya kökenli Nergal birçok örnekte de olduğu gibi Hatti topraklarında da tapınım görmüştür. Yazılıkaya'da bulunan bir kabartmada yere saplanmış bir kılıç temsil edilmektedir. Trevor Bryce'e göre bu fenomen yer altı tanrısı Nergal'i temsil etmektedir (Bryce, 2020, s.255). Nergal ve İştar⁵ gibi birçok Mezopotamya tanrısını sahiplenen Hititlerin tarihi savaşlar ve salgınlarla doludur. Salgınlar için en önemli örnek II. Murşili tarafından yazılan ve Arkuwar örneği olan Veba Duaları (*arkuwar*: Kralların Tanrılara karşı itiraz ve yakarış metinleri) ihtiyacımız olan bilgileri vermektedir. Mısır ve Suriye seferleri sonucunda hastalıklı esirlerin Hatti ülkesine getirilmesiyle çok ciddi sıkıntıların yaşandığı bu metinlerde yer almaktadır (Norrie, 2016, s.122). Toplam beş adet olan bu metinlerde konumuzla ilgili çok çarpıcı bir nokta vardır. Hititler salgın meselesinde salgın ve savaş tanrısına değil hayat kaynağı olan Fırtına Tanrısına yakarmaktadırlar. Tanrılar veya efendiler olarak başlayan cümlelerde Güneş Tanrıçasının da adı geçse de (Arinna) asıl yardımı beklenen hatta yardım etmediği takdirde kendine hizmet edecek kimsenin kalmayacağı üzerinden tehdit edilen tanrı Göğün Fırtına Tanrısı Teşup'tur (Cate, 1969, s.82, 89, 98). Nergal Hititlerde bilinip tanındığı halde böylesine bir salgında onun adının geçmeme nedeni Hititlerin dini anlayışı ile ilgili olmalıdır. Onlar her ne kadar bin tanrılı dine sahip olmaları ile tanınırsalar da Fırtına Tanrısının kuşatıcı ve hâkim gücü tartışmasız bir iradeye sahiptir. Zira II. Murşili batı seferinde iken oldukça garip bir olayla karşılaşmış ve o olayı da Fırtına Tanrısına bağlamıştır. Sefer esnasında bir alev topunun düşman ordusu üzerinde düştüğünden bahsederken bu olayın azameti karşısında dilinin tutulduğunu ve bu hastalıktan dolayı da yine Fırtına Tanrısından şifa dilediği kayıtlarda yer almaktadır (Ünal, 2003). Sadece 5. Metinde ^dLamma adlı koruyucu tanrının adı geçmektedir (Norrie, 2016, s.129).

⁵ Bir örnek olarak III. Hattuşili dönemine ait İmamkulu Kaya Kabartmasında İştar, Fırtına Tanrısı ile beraber resmedilesi verilebilir. Bkz. Muhammed Fazıl Himmetoğlu, “İmamkulu Kaya Kabartmasının İkonografik Tahlili”, *ASEAD*, 2018, s. 445

Bu tanrının Reşef ile bağlantılı olduğunu ileri süren bazı tezler ortaya atılmıştır. Bu teze göre Reşef Mezopotamya kökenli Nergal'den evirilmemiştir. Hatti ülkesindeki ⁴Lamma adlı tanrının Ugarit kaynaklı olup daha sonra Reşef'e dönüşüp önce Sami dünyasına oradan da batıya yayılmıştır (Barré, 1978, s.467). Bu iddiayı ortaya atarken yukarıda da değinilen Azatiwatas'ın kitabesi referans gösterilmiştir. Bu tezin tutarsız olduğu yerler vardır. Öncelikle teze referans verilen Azatiwatas'ın metni her ne kadar Luwice yazılmış olsa da bu anlamda Hitit kültürüne doğrudan referans olamaz. Zira Azatiwatas Karatepe'deki kitabesini yazdığında Anadolu'nun güney kesimleri çok ciddi Arami nüfuzu altındaydı. Onun zamanında Aramice nerdeyse evrensel diller haline gelmişti. Aramiler dilleri ile birlikte kültür ve inanışlarıyla da bölgede etkili olmuşlardı. Dolayısıyla bir Geç Hitit Beyliğinin Reşef'ten bahsetmesinin nedeni Boğazköy'den kalan bir bilinçaltının sonucu değil güneyden kuzeye yaşanmış Arami göçlerinin getirdiği doğal sonuçtur. Diğer taraftan ⁴Lamma ile Reşef arasında Ugarit kökenli bir bağ olabilir. Fakat Reşef sadece bir koruyucu tanrı değildir. Oldukça tehditkâr olduğu gibi salgının kaynağı durumundadır. Hititlerin başına gelmiş olan en büyük *henkan*⁶ yaşanırken ilk dört veba duaları metninde hiçbir salgın ve şifacı tanrıya yer verilmiştir. Daha çok Fırtına tanrısına yalvarılmış ondan merhamet ve şifa istenmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi sadece 5. belgede (ki bazı araştırmacılar onu veba duaları arasında saymazlar) ⁴Lamma'nın adı geçmektedir. Buradaki asıl soru şudur. Nergal ve ⁴Lamma gibi tanrıları tanıyıp tapındıkları halde Hititler veba dualarında bu tanrılara neden yakarmazlar? Buna cevap olarak yukarıda da değinildiği gibi Fırtına Tanrısının kuşatıcı gücüne inandıkları için denilebilir. Başka bir cevap olarak da Nergal'in daha çok savaş tanrısı, ⁴Lamma'nın da sadece koruyucu tanrı olarak Hitit inanç dünyasında kabul edilmeleri verilebilir. Çünkü Nergal ve Reşef Anadolu'nun güneyinde insanları cezalandırıcı ve affedici özellikleri baskın iken Anadolu'da cezalandırıcı ve affedici gücü Fırtına tanrısı kimseyle paylaşmamaktadır. Kral Murşili'nin Hatti'yi felç eden vebayı Fırtına Tanrısının cezası olarak gördüğü cümleler veba dualarında şöyle geçmektedir:

§ 8 (A rev. 10'-19) “Hatti'nin Fırtına Tanrısı benim Efendim! Tanrılarım efendilerim bu olanlar insanların günahları için. Efendim Fırtına Tanrısı babam da günahkârdı. Fakat ben günahkâr değilim. Babamın işlediği günahların cezasını ben çekiyorum” (Norrie, 2016, s.123)

Yukarıdaki ifadeler gayet açıktır. Hatti ülkesin saran veba salgını Fırtına Tanrısının bir cezasıdır. O halde salgın tanrılarının evrimi ve konumu konusunda

⁶ Henkan: Hitit dil ve kültür dünyasında salgınlara verilen isimdir. Bkz: Metin Alparslan, II. Murşili Dönemi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2006, s. 127

Hatti ülkesi ayrı bir yere sahiptir. Salgın tanrıları Hatti ülkesinde ve Hitit kültür dünyasında mevcuttur. Fakat burada sanki ikincil bile değildirler. Salgını getiren ve onu götürecek olan panteonun başındaki Fırtına Tanrısının ta kendisidir. Nergal Hitit ülkesinde sadece savaş tanrısı gibi görünmektedir. Reşef ise Arami göçlerinden sonra bu topraklarda ilgi görmüştür. Bu göçlerin yaşandığında Hitit İmparatorluğu çoktan yıkılmış ve Reşef Hititlerin tortusunu bünyesinde barındıran Geç Hitit Beyliklerinde kendine yer bulabilmiştir.

Nergal ile Reşef okları ile meşhur tanrılardır (Barré, 1978, s.466). Dolayısıyla yukarıdaki iddiada olduğu gibi sadece ^dLamma Reşef'in kökeni olamaz. Fakat burada bir sentez olmamıştır da denemez. Nergal'in Hititlerde kılıçla anılması da anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü bu tanrılar aynı zamanda savaş tanrılarıdır. O halde Nergal, Reşef hatta ^dLamma arasında organik bağların olduğu açıktır. Fakat bu salgın tanrısı fikrinin tezahürlerinin batıya olan göçlerinde ana durak neresidir? Çünkü Anadolu'daki Nergal inancı doğrudan Apollo'ya dönüşmemiştir. Çünkü salgının en yetkin ismi burada ve bu zamanlarda Fırtına tanrısıdır. Bu sorunun cevabı Fenikelilerde gizlidir.

Deniz kavimleri istilasının yarattığı toz bulutu ortadan kalktığında Akdeniz'de Fenikelilerin gücü kendini göstermiştir. Tarihçiler Akdeniz için bu döneme "*Phoenicianization*" (Fenikelileşme) adını vermektedirler. Sami kökenli bu halk deniz ticareti ve kolonileşme sayesinde kültürlerini millerce mesafedeki yerlere ulaştırmayı başarmışlardır. Kolonilerini ve ticaretlerini korumak amacıyla paralı askerler tutmuşlardır. Bu askerler arasında Yunan/Grek askerler dikkat çekmektedir. Grekler bu tarihlerde Mısır firavunları için de askerlik yapmaktadır. Bu ilişkiler silsilesi Sami kültürü ve kadim Mısır kültürlerinin Yunan yarımadasına taşınmasına vesile olmuştur (Christian, 2013, s.200). Diğer taraftan Fenikeliler yerleştikleri yerlerde ibadetlerini yapmaya tapınaklar kurmaya özen göstermişlerdir. Çünkü Fenike inancında bakır eritme ve çapa üretmede dini ritüellerin etkisi büyüktür (Christian, 2013, s.199, 200).

Grek Fenike ilişkileri oldukça derinlikli incelenmesi gerekmektedir. Yunan mucizesinin altındaki Fenike gerçeği o zaman daha net görülebilir. Buna bir örnek verecek olursak Fenike panteonunun en önemli tanrıçası Astarte'nin eski Yunan'da Afrodite, Roma'da da Venüs olarak karşımıza çıktığı görülmektedir (Wright, 1901, s.448). Astarte, Akkadlar'da İştar olarak tapınım görmüş Mezopotamya'dan Olimpos'a kadar uzanmış bir bereket tanrıçası haline gelmiştir. Astarte'nin Venüs'e dönüşümü gibi Reşef'in de Apollo'ya dönüştüğü görülmektedir. Apollo'nun sembolü tıpkı Reşef'in de olduğu gibi oktur. Hayvan sembolü de faredir. Veba gibi salgın hastalıkların fareler ile yayıldığı

bilinmektedir. O halde Apollo'nun temsilleri arasında farenin olması tesadüfi değildir (Radner, 2009, s.231). Koruyucu şifacı ve cezalandırıcı tanrı olan Apollo eski Yunan'a Fenikeliler aracılığı ile girdiği düşünülmektedir. Diğer bir teoriye göre Yunanlılar ile Apollo arasında Anadolu köprü olmuştur. Bu köprülük vazifesi Nergal'den dönüşüm ile değil yine Reşef'ten dönüşümle olduğu açıktır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Geç Hititler döneminde Reşef Anadolu'da saygı gören bir tanrı haline gelmiştir. Fakat batı Anadolu'ya gelişi yine Fenikeli tüccarlar sayesinde olmuş olabilir. Çünkü Karia bölgesinde Fenike kolonisinin var olduğu bilinmektedir (Hehn, 1998, s.35). Karia'nın yanında Batı Anadolu'ya Patara, Didyma ve Klaros gibi yerlerde Apollo'ya ait kült alanları yer alması tesadüfi değildir (Uncu, 2011, s.69).

Doğudan batıya uzanan salgın tanrısının evrimi bu şekildedir. Fakat bu evrimle birlikte salgın tanrısının konumu hiç değişmemiştir. Eski dünyada savaş ve ticaret sadece kültürü değil salgınları da taşımıştır. Salgınlar ekonomik durgunluğu fiyatların yüksekliğini de beraberinde getirmektedir. Örnek olarak Asur Koloni Çağında yaşanmış bir veba salgınının, sermaye akışını bozduğu, fiyatların yükselttiğini, taksitli satışların durdurduğu tabletlerde yer almaktadır (Çeçen, 1995, s.51,52). Salgınlar cana zarar verdiği gibi geçim sıkıntısı da yaşatmıştır.

SONUÇ

2019'ın son dönemi Çin'den dünyaya yayılan Kovid-19 virüsü 2020'nin Mart ayında ülkemize de sirayet etmiştir. Devletlerin sağlık sistemlerini çökme noktasına getiren bu salgın insanoğlunu ekonomik anlamda da olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle salgının bitmediği hatta arttığı bir ortamda ekonomik kaygıların ağır basması nedeniyle devlet ve küresel şirketlerin kepenklerini açması bazı entelektüel çevrelerce tepkiyle karşılanmıştır. Yine bunun yanında ekonomi ile doğrudan ilişkili olarak tatil hayatının, eğlence sektörünün hiçbir şey olmamış gibi kaldığı yerden faaliyetlerine devam etmesi bu tepkileri perçinlemektedir. Tarım, endüstri ve eğlence sektörünün çıkarları sağlık kaygısından ağır basmıştır. İnsanlık günümüzde bu duruma şahit olmahtayken medeniyet kavramının doğduğu eski çağ dünyasında da durumun pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Kadim dünyanın ekonomi ve refahtan sorumlu tanrıları her daim hastalık ve şifa tanrılarının önünde yer almaktadır. Öne attığımız bu teori doğrultusunda şu sonuca ulaşmak yanlış olmayacaktır. Hayata dair umut ve yaşama sevinci en eski zamanlardan beri ölüm korkusundan önce gelmektedir. Hasta olma ihtimali, aç kalma korkusunun gölgesinde kalmaktadır. Bu bir organizma için doğal bir reaksiyondur. Umut ve korku arasında kalan insan

genelde umudu tercih etmiştir. Bereket tanrıları olan Gök ve Fırtına tanrıları üzümün, ekmeğin yani tok kalma umudunun tanrılarıdır. Bu tüketim maddeleri eski dünya ekonomisinin sembolleridir. Tanrıların evrimi de aslında insanların bu temel ihtiyaçları üzerinden gerçekleşmiştir. Gerek Eski Ön Asya'da gerekse Eski Batı'da baş tanrıların temsil ettikleri yer bereket ve ekonomik değerlerle ilgilidir. Fırtına yağmuru, yağmur avlak hayvanları ve üretim bitkilerini getirmiştir. Hayatın doğal sonucu olan ölüm ve sağlığın yan etkisi olan hastalıktan korkan insanlık bu olguların tanrıların inisiyatifinde olduğunu düşünmüşlerdir. Ölüm, savaş ve hastalık tanrıları korkunun tanrıları olduğu gibi bu olguları birer cezalandırma aracı olarak da kullanmışlardır. Eski dünyanın çok tanrılı inanç dünyasında hemen her yerde hayatın kaynağı tanrılar başrolde iken korkuların tanrıları ikinci planda kalmışlardır. Tabi bu durum onlara saygısızlık etme hakkını insanoğluna vermemektedir.

Çalışmamıza göre Mezopotamya'dan Eski Yunan'a kadar tanrılar hiyerarşisinin benzerlik göstermesi zaten iktisadi ilişkilerle yayılan kültürün sonucudur. Medeniyet iktisadi kaygılarla oluşmuş bir olgudur. Eski çağda salgın tanrılarının ikinci planda oluşu günümüzde olduğu gibi kadim dünyada da hayata karşı umudun korkudan ağır basması ile alakalı olabilir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Albright, W. F. (1926). The Babylonian Gazelle God Arwîum-Sumukan. *Archiv für Orientforschung*, (3), 181-183.
- Alparslan, M. (2006). *II. Murşili Dönemi*. Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barré, M. L. (1978). Dlamma and Reşep at Ugarit: The Hittite connection. *Journal of The American Oriental Society*, (98), 465-467.
- Brinkman, J. A., Civil, M., G., Ignace J., Oppenheim, A. L., Reiner, E. (1992). *The Assyrian Dictionary of The Oriental Institute of The University of Chicago*, (17) "Š" Part II. Published by The Oriental Institute.
- Bryce, T. (2020). *Hititler-Anadolu Savaşçıları*. (Ülke Evrim Uysal, Çev.) Kronik Yayınları.
- Burns, John B. (1993). Namtaru and Nergal: Down but not out: A reply to Nicolas Wyatt. *Brill, Vetus Testamentum*, (43), 1-9.
- Caesar, S. W. (2020). The Annihilation Sennacherib's army: A Case of Septicemic Plague. *Jewish Bible Quarterly*, 45(4) 222-229.

- Christian, M. A. (2013). Phoenician maritime religion: Sailors, goddess worship, and the grotta regina, *Diewelt Des Orients*, (43), Jahrgang, Vandenhoeck & Ruprecht Gmbh & Co. Kg, 179–205.
- Çeçen, S. (1995). Mütānu in Den Kültep–Texten, *Archium Anatolicum I*,(1), 43-72.
- Çınar, A. K. (2012). *Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi*. Basılmamış yüksek lisan tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Elliaide, M. (2017). *Dinler Tarihine Giriş*. Alfa Yayınları.
- Erhat, A. (2010). *Mitoloji Sözlüğü*. 19. Basım, Remzi Kitabevi.
- Esteve, José Luis B. (2017). *Nergal: The shaping of the god Mars in Sumer, Assyria and Babylon*. Master thesis of Arts in Cultural Astronomy and Astrology, university of Wales Trinity Saint David.
- Girard, R. (2018). *Şiddet ve Kutsal*. (Necmiye Alpay, Çev.) Alfa Araştırma.
- Grazia, A. D. (2009). *The Iron Age of Mars, Speculations on Quantavolution and Catastrophe in The Greater Mediterranean Region of The First Millennium B.C.E*. Metron.
- Hawkins J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol. I, Inscriptions of The Iron Age, Part I*. Walter De Gruyter.
- Hehn, V. (1998). *Zeytin, Üzüm ve İncir*. (Necati Aça, Çev.) Dost Kitabevi.
- Hill, Philip V. (1960). Aspects of Jupiter on coins of the Rome mint, A.D. 65-318. *The Numismatic Chronicle and Journal of The Royal Numismatic Society Sixth Series*, (20), 113-128.
- Himmetoğlu, M. F. (2018). İmamkulu kaya kabartmasının ikonografik tahlili. *Asead*, (3), 442-450.
- Himmetoğlu, M. F. (2020). Eski çağda iki müskirât: Bira ve şarap. *Kebikeç Dergisi*, (49), 51-71.
- Houwink Ten Cate, H. J. (1969). Hittite royal prayers. *Brill Numen*, (16), 81-98.
- Kasak, E. & Veedes, R. (2001). Understanding planets in Ancient Mesopotamia. *Electronic Journal of Folklor*, (16), 1-33.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İletişim.

- Leitz, A. (2019). *Nergal – The Sumerian God in The Fire; The Worship of Siva in The Ancient Sumerian Period*. Vedicreligion Institute for Vedic Research and Publication.
- Lete, G. D. O. (2014). *Incantations and Anti-Witchcraft Texts From Ugarit*. Vol. 4, Walter De Gruyter.
- Litke, R. L. (1998). A reconstruction of the Assyro-Babylonian god-lists, Ed: William W. Hallo. *Texts From The Babylonian Collection*, (3), New Haven, 60-61.
- Mweemba, G. (2010). *The Covenant Under Threat of The Baal Fertility Cult: A Historical-Theological Study*. Doctorat thesis of Theology in The Subject of old testament, University of South Africa.
- Norrie, P. (2016). *A History of Disease in Ancient Times More Lethal than War*. Springer International Publishing Ag Cham.
- Prince, J. D. (1907). A hymn to Nergal. *Journal of The American Oriental Society*, (28), 168-182.
- Radner, K. (2009). *The Assyrian King and His Scholars: The Syro-Anatolian and The Egyptian Schools, of God(S), Trees, Kings and Scholars Neo-Assyrian And Related Stuides*. In Honour of Simo Parpola.
- Rendtorff, R. (1965). The background of The title in Gen XIV. *Proceedings of The World Congress of Jewish Studies*, (1), 167-170.
- Rodgers, N. (2015). *Antik Yunan*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Uncu, E. (2011). *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*. Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Winter, Nathan H. (2002). *Eblatica: Essays on The Ebla Archives and Eblaite Language*. Eisenbrauns.
- Wright, T. F. (1901). A symbolic figure of the queen of heaven. *The Biblical World*, (17), 447-449.
- Tevrat. Bursa Protestan Kilisesi.
- <https://www.blueletterbible.org/lang/lexicon/lexicon.cfm?Strongs=H7565&t=KJV>, Erişim tarihi: 19.09.2020.

EXTENDED SUMMARY

Ancient people, who have a polytheist understanding of religion, linked the events they encountered to the gods. The epidemic is also one of these events. In this study, the concept of epidemic god dating from Mesopotamia to Ancient Greece was emphasized. According to this, the god of the epidemic, from Mesopotamia to Levant, Cyprus, Anatolia, and the peninsula of Greece, has an important place in the pantheon. When Aramaic migrations and the god that Phoenician merchants worshiped as Reshef reached Greece, he appeared as Apollo. Along with this similarity, it is observed that these epidemic gods in the east and west are secondary gods after the storm god. This inference reveals the similarity in mentality between today's people and ancient people. Teshub, Baal, Jupiter, and Zeus, known as the storm god in ancient times, were seen as fertility gods. In other words, these gods were rain and air gods who granted food and drink. More clearly, they were the economy gods. From Mesopotamia to Ancient Greece and even to Rome, the head of the pantheon was storm gods who were the gods of the economy. The word 'storm' comes from the word *fortune*, which means wealth and abundance from the Indian European language family to Turkish. Gods such as Nergal, Irra, Reshef, and Apollo are known as epidemic and healer gods. It was believed that these gods spread disease with the swords and the arrows, they hold with their hands. Especially, Reshef and Apollo are gods who are experts in this regard. It was believed that they punished people with their arrows and rats. It is understood that contagious and deadly diseases such as plague spread by rats and that they could spread at an invisible speed like the speed of an arrow was discovered by ancient people. They could only be protected from these diseases spread by the epidemic gods by praying and pleasing to the gods. How could these gods with the terrifying mighty stay in the secondary plan? This situation can be explained according to the priority relationship between facts and events. The epidemic was an important event that the ancient world feared. Humanity, however, had to fight this epidemic in just certain periods. For all that, hunger was a phenomenon that threatened people almost every day. Hunger was more dangerous than sickness. As mentioned in the study, the economy was also negatively affected during epidemic moments, and production and trade came to a halt. However, when the epidemic disappeared, production and economy normally continued. This usual continuity was about the rain falling on time. If the storm god did not rain the rain in time and kept his storm from humanity, humanity would not only face the danger of starvation but also diseases could threaten humanity. In the first-hand works of literature, we consulted in our study, it was frequently encountered that the storm god was mentioned before the god of the epidemic. Also, it was seen that all

thanksgiving phrases were set up for the storm god. This information reveals the similarity between today's people and ancient people. The Covid-19 pandemic in the 21st century has infected many people and caused the death of more than 2 million people worldwide in its first year. In Turkey, the number of deaths has exceeded 26 thousand. In addition to these losses, some of the patients who survived had permanent damage. Despite this disease, which spreads rapidly and does not lose its aggressiveness, the greatest expectation of humanity is seen as economic normalization. Factories, shops, and stores count days to work. The anxiety to starve outweighs the threat of the disease. Just like the ancient people, modern people put the economy before health.

It is understood that the epidemics came from Egypt, the Levant, and Mesopotamia to the peninsula of Anatolia and Greece. Therefore, it is quite natural that the ideas of the epidemic god come from these regions to other geographies. The oldest epidemic case detected in Anatolia is mentioned as 'mutanu' in Assyrian tablets. Although it is not known that this word used as the plague is literally plague, in ancient times almost every epidemic is called plague. In addition to the thought that this epidemic occurred in Assyria and Kanish, it is mentioned that it lasted for 10 years. In the document of the Assyrian merchant, it is stated that the economy has deteriorated very much, prices have increased, and that no one is trading in installments in respect of the epidemic. It is thought that most probably Assyrian merchants brought this disease to Anatolia. The fact that business travel and business connections have carried epidemics to remote parts of the world still holds true today. This paper reveals what was more important to the ancient people, based on the difference in degree between the epidemic and the fertility gods. According to this inference, it has been seen that modern people also think just like the ancient people in epidemic situations.